

Pejoratív értelmű mellékneveinkről

I.

Az *-ul*, *-ül* határozórag használatának kialakulásához

1. A Magyar Nyelvőr tavalyi évfolyamának lapjain KÁLMÁN BÉLA érdekes szabályszerűségekre hívja föl figyelmünket: az *-ul*, *-ül* határozórag sokkal többször járul kellemetlen, káros tulajdonságokat jelölő melléknevekhez, mint az *-n*, *-an*, *-en* és az *-on*, *-ön* (Nyr. LXXXVII, 174—81). *Balul*, *betyárul*, *bitangul*, *bohémul*, *bolondul*, *botorul* . . . , de: *fehéren*, *gyéren*, *halkan*, *kéken*, *olcsón*, *öszén* . . . *szabadon* . . . (Van nem kevés kivétel is, de ezek a kép szabályszerűségét nem mossák el: *durván*, *nyeglén*, *lomhán* . . . és *jámborul*, *magyarul*...).

Mi lehet az oka ennek a különbségtételnek?

Úgy vélem, hogy a jelenség egyik főokára rávilágíthatunk, ha utána-nézünk a szóban forgó melléknevek történetének. Kiindulásunkhoz nézzük meg KÁLMÁN id. cikkének a 179. lapon közölt jegyzékét! Eszerint az „egyszerű melléknevek” közül „*-ul*, *-ül* ragot kapnak a következők: *ádázul* (de *ádázan* is), *balul*, *betyárul*, *bitangul*, *bohémul*, *bolondul*, *botorul*, *cefetül*, *cudarul*, *csalárdul* (ritkábban *csalárdan* és *csalárdon* is), *csapodárul*, *csúful*, *dévajul*, (de *dévajon* is), *duhajul* (*duhajon* is; az ÉrtSz. szerint *duhajan*), *fanyarul*, *fonákul*, *fukarul*, *galádul*, *gazul*, *gonoszul*, *hanyagul*, *idegenül* (az *idétlenül* és *irdatlanul* a fosztóképző miatt amúgy is ide tartozik), *jámborul* (*jámboran* is), *józanul* (mint állapothatározó *józanon*), *kajánul*, *kancsalul*, *karakánul*, *komiszul* (*komiszan* is), *konokul* (*konokan* és *konokon* is), *korhelyül*, *makacsul*, *mamlaszul*, *ocsmányul*, *orvul*, *pajzánul*, *pimaszul*, *piszokul*, *pocsékul*, *pogányul*, *remekül*, *rongyul*, *rosszul*, *rútul*, *szilajul* (de *szilajan* és *szilajon* is), *vacakul*, *vadul* (állapothatározóként *vadon*), *zordul* (de *zordan* is), *zordonul* (*zordonan* is). [Bekezdés.] Közismert dolog még, hogy minden nyelvet (népet) jelentő melléknévhez csak az *-ul*, *-ül* rag járulhat, bármilyen hangra végződjen is a szó: *oroszul*, *angolul*, *franciául*, *cehül*, *románul*, *szerbül*, *portugálul*, *kinaiul*, *írül*, *svédül*, *finnül*, *lappul* stb.” KÁLMÁN ezeken kívül az előző lapokon is említ egy-két *-ul*, *-ül* ragos melléknevet és néhányat, amelynél az imént említett végződés *-n*, *-an*, *-en*, illetőleg *-on*, *-ön* raggal váltakozik. Végül megállapítja, hogy a fosztóképzős melléknevek is *-ul*, *-ül* ragot kapnak (i. m. 176, 180).

2. Föltűnik, hogy az *-ul*, *-ül* ragos melléknevek közül sok régebben főnév volt; egy részük mindmáig megőrizte főnévi funkcióját is. A *bal*-nak már a régiségben is megvolt a 'bal kéz' jelentése. *Betyár* szavunk főnévi használata ma is elterjedt; eredetileg is főnév volt; BARÓTI SZABÓ DÁVID szótárában 'nőtlen, rátartós paraszt legény' (SzD.²), MÁRTON JÓZSEFÉben pedig 'Kerl, Schweinhirt' (MÁRT. 1807); a szerbben, ahonnan átvettük, a *bécár* értelme 'Junggeselle', régen 'Söldner; zsoldoskatona' is (KNIEZSA, SzlJsz. I, 91). A *bitang* régen 'zsákmány'-t jelentett, mint forrása is, a középnémet **bitung*-féle alak (vö. EtSz., LUMTZER—MELICH, DOLw. 68). Hogy a *bohém*-nak igen elterjedt a főnévi használata, azt az ÉSz. adatain kívül Heltai Jenőnek

Az *utolsó bohém* című regényével is igazolhatjuk. A *bolond* — KNEIENZA szerint — az átadó szláv nyelvnek 'tévedés' értelmű szavából fejlődhetett (SzlJsz. I, 99). A *cafet* a *cafat*-nak változata, ennek pedig főbb jelentéseihez tartozik a 'rongy, ruhafoszalány' (vö. EtSz., SzófSz.). A *cudar*-nak egyik eredeti értelme ugyan csak 'rongy' (SzófSz., vö. EtSz.). *Csúf* a XV. századi Sermones Dominicales glosszája szerint még 'színész, komédiás'-féle, s más nyelvtörténeti adatokból kiderül, hogy egykor 'kókler'-t értettek rajta (vö. EtSz.). Érdekes, hogy BALÁZS JÁNOS kutatásai szerint *galád* szavunk értelme is régen 'színészféle' volt (ALH. VII, 184). A *fonák* eredetibb jelentése 'a visszája valaminek (posztónak, ruhának stb.)': ebből fejlődött későbbi, melléknévi funkciója (EtSz.). A *fukar* a legrégebb nyelvtörténeti adatokban még 'vámszedő, vámos; pénzváltó; kereskedő, kufár'; ismeretes, hogy a szó végső forrása a XV—XVI. században nagy pénzügyi szerepet játszó augsburgi *Fugger* családnak a neve (SzófSz., EtSz.). A *gaz*-nak 'semmirekellő, gonosz' melléknévi értelme nyilván csak másodlagos a 'haszontalan növény, vadfű, gyim-gyom' és a 'szemét, piszok' főnévi jelentés mellett (vö. EtSz.). Érdekes, hogy a *gonosz*-nak az értelme az átadó szláv nyelvben 'abominatio; Ekel; undor' (KNEIENZA, SzlJsz. I, 198—9). A *jámbor* eredetileg *jó ember* (NyK. XLIII, 14), tehát a főnévi eredet itt is kimutatható. A *kaján*-ban *Kain* neve rejtőzik, amely a régi magyarban *Kaján* formában élt (KÜNOS; Nyr. XI, 450—1, SZILY: MNy. VII, 136, JAKUBOVICH: MNy. X, 82, SzófSz.). Az utóbbi időkben elterjedt *karakán* melléknév régebben a. m. 'széles jókedvében nem engedő; vasfejű; ...': talán a *kolokány*, *karakány* 'szúrós növény' főnévből eredeztethető (vö. GOMBOCZ, BTLw. 89, MNy. III, 224). A *korhely* melléknevet sokan a 'Chorherr' szóból származtatják, ez utóbbi a vallási harcok korában, mégpedig a protestánsok táborában kaphatta nem éppen hízelgő jelentését (az igen régi etimon a századforduló óta többször is fölmerül: SZARVAS: Nyr. XXIV, 285; LUMTZER—MELICH, DOLw. 155—6; HORGES: NéNy. II, 223—4; CSEFKÓ: NéNy. III, 202—7). *Mamlasz* szavunk eredete egy szlovák főnév (KNEIENZA, SzlJsz. I, 328). Az *orv* régen am. 'tolvaj; Dieb' (NySz.). A *pajzán* az ozmán-török *pajzen* 'gályarab; semmirekellő' átvétele: a 'gályarab' jelentés ismeretes a régi magyar emlékekből is (KNEIENZA: MNy. XXXIV, 47—8, SzófSz.). A *piszok* és a *rongy* manapság is elsősorban főnév, a *pocséknak* eredetibb értelme 'Pfütze, Lache' (Tzs.). *Remek*-nek régen a 'mesterremek'-et mondták (KERTÉSZ, Szokásmondások 9—10, 137—9, SzófSz.): tehát ez a szavunk is főnév volt, csak úgy, mint az ellentétes jelentésű *vacak* (több nyelvjárásban: 'szegényes fekvőhely; lim-lom; ...', MTsz.). *Vad* főnevünknek sok százados életét a Nyelvtörténeti Szótár számos adata igazolja. — A nyelvre, népre vonatkozó szavaknak (*magyar*, *deák* 'latin' stb.) legalábbis nagy részében kimutatható a főnév → melléknév kategória-váltás. Nem fölösleges megemlíteni, hogy — például — KNEIENZA a *bolgár*-t, *bosnyák*-ot, *cseh*-et, *muszká*-t, *orosz*-t főnévnek tekinti (SzlJsz. I/1.; vö. még E. ABAFFY E.: NytudÉrt. 40. sz. 18).

A főnévi eredetű *-ul*, *-ül* ragos melléknevek sorát — ezúttal — csak néhányal töldjük meg: *ravaszul*, *álnokul*, *trágáru*l (KÁLMÁN a *trágáran* alakot ismeri, vö. 179. l., de az ÉSz. az *-ul* ragos formát tartja járatosnak), *trógerul*, *vitézül*; vö. *ebül*, *kutyául* (a *marhául* alakot l. KÁLMÁN: 178. l.), *számáru*l. Az utóbbi négynek főnévi eredete, sőt főnévi volta annyira világos, hogy kár szót vesztegetni rájuk. Ismeretes az is, hogy a *ravasz* a *róká*-nak régi magyar neve; a *ravasz*-szal rokonértelmű *álnok* — KNEIENZA (SzlJsz. I, 585—6) szerint — valószínűleg egy óhorvát **alnik* 'homo invidiosus; Betrüger' jelentésű főnév

átvétele. A *trágár* is átment ezen a szófaji kategória-váltáson: hiszen eredetileg annyi mint 'házaló, teherhordó' (LUMTZER—MELICH, DOLw. 255). A *trágár*-nak édestestvére a *tróger*: 'teherhordó, hordár' értelme ismeretes ma is, melléknévi funkciója ennek is a főnévből alakult, s mind a kettő ugyanabból a német szóból eredt, csak az előbbi az úfn. *tragaere*-féle alakból, a *tróger* pedig ennek kései folytatásából (LUMTZER—MELICH i. m. 256, SzófSz.). A *vitéz* a legrégebb magyar adatokban még 'miles, Kriegsmann; katona' (NySz., KNEZSA, SzlJsz. I, 560).

Érvelésünket megerősíthetjük egy argumentum e silentio-val is: ha az ismertebb történetű *-ul*, *-ül* ragos melléknevek közül oly sok bizonyult főnévi eredetűnek, akkor valószínű, hogy az ismeretlen eredetűeknek (a *rút*-féléknek) egyike-másika is keresztülment a főnév → melléknév kategória-váltáson.

Mindebből kiderül, hogy *-ul*, *-ül* ragos mellékneveinknek aránylag nagy része főnévi eredetű. Ezen a megállapításon nem sokat változtat az sem, ha a fenti etimonok egyike-másika helytelennek bizonyul.

Tegyük egy rövidebb ellenpróbát. KÁLMÁN szerint: „Ha összehasonlítjuk az *-on*, *-en*, valamint az *-an*, *-en* ragot kívánó melléknevekkel [ti. az *ádáz*-t és társait], akkor azt láthatjuk, hogy a *-z*, *-r*, *-d*, *-k*, *-sz* stb. végű melléknevek — ha nem valami rossz, kellemetlen a jelentésük, akkor általában *-on*, *-én* vagy *-an*, *-en* ragot kapnak: *fehéren*, *gyéren*, *halkan*, *kéken*, *őszén*, *szelíden*, *röviden*, *zölden*, *szárazon* [...] stb.” (Nyr. LXXXVII, 179). Az itt felsorolt melléknevek közül egynek sincs biztos alapú főnévi etimonja, tudjuk azonban, hogy a magyar nyelvtörténet folyamán mindegyik melléknév volt (vagy legalábbis elsősorban az). Ha a többi *-an*, *-en* ragos melléknevet szemügyre vesszük, természetesen találunk köztük főnévi eredetűeket, de ezek meglehetősen kisebbségben vannak.

3. A melléknevek állapothatározói (essivusi) ragja a régiségben is leggyakrabban *-an*, *-en*, a főneveké pedig *-ul*, *-ül*¹ (SIMONYI, Hat. I, 201—8, 324—34 stb.); főnevekhez *-an*, *-en* határozórag jóformán sohasem járult (az ilyen példa kivétel: *Úgy-e gyönygyen* gyün most [a ló] = szépen, gyönyörűen; i. m. I, 207). Mivel pedig — a nyelvtörténet ismert tanítása szerint — mind az *-an*, *-en*, mind az *-ul*, *-ül* ragnak módhatározói használata állapothatározói (essivusi, factivusi) funkciójukból fejlődött (SIMONYI i. m. 205, 335): érthető, hogy a *cudar*, *csűf*, *ravasz*, *vitéz* — főnévi eredetű — melléknevekhez és társaikhoz módhatározói szerepükben is *-ul*, *-ül* rag járult, míg a melléknevek nagy tömegéhez *-an*, *-en* rag.

II.

Lélektani vonatkozások

1. KÁLMÁN BÉLA (Nyr. LXXXVII, 174—81) összeállításait vizsgálva látjuk, hogy a pejoratív értelmű melléknevek között aránylag sok a főnévi eredetű.² Úgy látszik, meg is fordíthatjuk ezt a megállapítást: a főnévi eredetű melléknevek között sok a pejoratív funkciójú.

¹ Mint LEHR ALBERT kimutatta, az *-ul*, *-ül* ragos főnevek módhatározói szerepben a népnyelvben sem ritkák: *számáru*l beszél, *kecskéi*ül megeg, *gyereki*ül végzett munka, *szarkái*ul lop, *barmul* ordít stb. (MNy. IV, 107).

² Az *-ul*, *-ül* ragos melléknevekre vonatkozóan ezt fentebb ki is mutattuk.

2. Mint KERTÉSZ MANÓ írja, „Rendkívül gazdag a magyarban a főnévi jelzőnek olyan használata, a mikor a jelzett főnév valamilyen tulajdonságra nézve a jelzői főnévhez van hasonlítva. Különösen gyakori jelzőül a *kutya*, *eb*, *fene*,³ *ördög*, *here*, *gaz* szó” (Finnugor jelzős szerkezetek: NyK. XLIII, 7).

Föltűnő, hogy ezek (az i. m. példáiból kitetszően rendszerint emberi tulajdonságokra vonatkozó) gyakori főnévi jelzők mind pejoratívak.

3. Vegyük elő legújabb nagy jövevényszó-monográfiánknak, KNEIÉZSA művének első részét (SzlJsz. I/1.), s keressük ki belőle a főnévi eredetű mellékneveket. Összesen körülbelül negyven szláv eredetű jövevény melléknevünk volt eredetileg főnév; több mint negyötöd részük pejoratív értelmű (is): N. R. *abajdoc* 1. 'kevert; ...', 2. 'kevert gabona; ...' vö. 1629: *Abajdotz*, elegy belegy s szokatlan új szollások (Pécsváradi: Felelet, NySz.), 1645: *Abajdotz* tudomány (Geleji Katona: Titk., NySz.); lehetséges, hogy főnévi eredetű (KNEIÉZSA, i. m. 55). — A *betyár* és a *bolond* eredeti szófaji hovatarozásáról l. fentebb. — N. *blúdár* 'buta, értelmetlen': a szlovák *bludár* 'tévelygő, csavargó' főnévből (i. m. 93–4). — N. *bridós* 'piszkos; fukar' < szlovák *bridoš* 'piszkos ember' (i. m. 109). — R. *bulya* 'török nő, ...' fn.: KNEIÉZSA a 'türkisch' értelmet összetételekből idézi; a Tzs.-ból vett *bulya* 'dünn, schutter' adatáról meg kell jegyeznünk, hogy a *bulya* címszó a Tzs.-ban dőlt szedésű: tehát értelme esetleg nyelvjátsái (l. az idézett szótár VIII. lapját). — A szláv *čudo* > m. *csuda* 'miraculum, prodigium, signum; mirus, mirabilis; ...' pejoratív jelentésű is: 'immundus, deformis, sordidus'; a szót 'miraculum; Wunder' jelentésben vettük át, melléknévi szerepe a magyarban alakult ki (i. m. 138–9). — Hasonlóan fejlődött a szláv **ščerba* > m. *csorba* is: eredeti értelme 'Lücke, Scharte', s csak későbbi története folyamán kapta 'verstümmelt' jelentését (i. m. 140). — A m. *dalia*, R. *delia* (< szerb *dèlia* 'miles; ...': i. m. 146–7) változatok mindegyike előfordul mint melléknév is; az elsőre a NySz. egy XVII. századi példát idéz, mégpedig 'stolz; superbe' értelmezéssel: Országgyűlésére nagy tollasan, *dalián* bementek (Szalárdi: Krón.); a második a. m. 'stattlich'. — A 'praecipuus, insignis, inclitus, praeclarus, summus' jelentésű *derék* szavunk a szláv etimonnak megfelelően (i. m. 151–2) régebben csak főnév volt (vö. NySz.); a XVI–XVII. században a melléknévként használt *derék* még vonatkozhatott *télre*, *pénzre*, *bástyára* (sőt a belőle képzett *derekas* még *szükségre* és *hazugságra* is): mai, amelioratív erkölcsi értelme aránylag új keletű (vö. NySz., KERTÉSZ: NyK. XLIII, 15). — A *dús* (< szláv **dŭž* 'velencei dózse': vö. KNEIÉZSA i. m. 165) fejlődésének útja, mint ismeretes: 'velencei dózse' → 'nagy úr' → 'gazdag', 'sűrűn, buján nőtt, ...' (vö. SIMONYI, Nyf. XXIX, 49–53, ÉSz.). — N. *galbács* 'balkezes; links-händig' szlovák *galbáč* 'balkezes, ostoba' fn. (vö. KNEIÉZSA i. m. 177). — A N. *geréznye* 'sovány, vézna, kistermetű' egy föltevés szerint esetleg a R. *gërèzna* (< szláv *këržno* '[kb.] prém') 1. 'állatprém', 2. 'szúrposztóruha' egyik változata (i. m. 194). — A *gonosz* 'böse, schlimm' főnévi eredetéről l. feljebb.

Talán elégséges lesz, ha ezt a szemlélt csak rövid utalással folytatjuk: *görbe* 'púp' → 'púpos' → 'krumm' (i. m. 201); R. *igríc* 'Spielmann' → 'unnütz' (vö. i. m. 221); *kalamajka* '(egy bizonyos) tánc', sok jelentése között: N. 'bolondoskodó, féleszű' (i. m. 241); *kupec* 1. 'vándorkereskedő, sertés-, marha-, lókereskedő' → 2. 'csaló, fortélyos, fősvény; betrügerisch, ...' (vö. i. m. 295); N. *lacsuha* 1. 'csavargó; Vagabund' → 2. 'dologtalan, lusta, rest; arbeitslos,

³ PAIS szerint a *fene* régebben bizonyára 'vadkan' volt (MNy. XLV, 275–9).

faul' és 3. 'piszkos, rendetlen öltözetű; besudelt, unordentlich' (i. m. 300); N. *lezsák* 'semmirekellő; nichtswürdig, nichtsnutz' < szlovák *ležák* 'lusta, henyélő ember' (i. m. 316); a *mamlasz* főnévi eredetéről az imént szóltunk; N. *mátohal* 'kísértet' és → 2. faul' (i. m. 330); *mostoha* 'ungünstig' melléknévünk a *mostoha* 'Stiefmutter' főnévből ered (vö. i. m. 344); N. *moszúr* 'rossz-kedvű, mord; übelgelaunt, verdrießlich' < szlovák *mosúr* 'übelgelaunter Mensch' (i. m. 344); a N. *pákosz* 'rendetlenkedő, kártevő, ...; der Schaden macht, schädlich, ...' egy 'romlottság, rosszaság' értelmű szláv főnévből származik (i. m. 373–4); N. *papulya* szavunknak 'szájaskodó; großmäulig, streitsüchtig' jelentése nyilván a 'csúnya, nagy száj; pofa' értelemből fejlődött (vö. i. m. 387); N. *paskorta* 'torkos, falánk; genäschig, naschhaft, gefräßig' < szlovák *paškrtá* 'nyalánkság, torkosság' (i. m. 394–5); N. *pazsrák* 'falánk; gefräßig' < szlovák *pažrák* 'falánk' fn. (vö. i. m. 407); N. R. *përészlen* 1. 'forgó orsó a szövőszéken; ...' és → 2. 'gyors, fürge, ügyes; schnell, flink, geschickt' (vö. i. m. 416); *pokol* 1. 'Hölle' és → 2. 'ellenséges, gonosz; feindlich, böse, schlecht, gräßlich' (vö. i. m. 428–9); a *pribék*-nek (< szerb *pribégo* és *prébégo* 'transfuga, perfuga') nyilván 'szökevény', 'útonálló, ...; Straßenräuber' stb. jelentéséből fejlődött a 'csintalan; schelmisch, ausgelassen' (vö. i. m. 446); *pupák* 'együgyű, ügyetlen, ...; einfältig, unbeholfen' (ezen kívül 'der Tölpel' is) < szlovák *pupák* 'taknyos kölyök; Nasenpopel' (i. m. 449); N. *rapák* 'ragyás, ripacos; blatternarbig, pockennarbig' a hasonló értelmű szlovák *rapák* fn.-ből (i. m. 458); a N. R. *salavári* 'féleszű; närrisch' eredetibb értelme 'harisnya; durva vászonnadrág' (vö. i. m. 473); a N. *sandra*, *svandra*, *csandra* 'csúnya, csúf, ocsmány, cudar; abscheulich, ...' a 'meretrix' jelentésű *sandra*, N. *svandra* főnévből való (vö. i. m. 473–4); lehetségesnek tartom, hogy ez utóbbiakkal valamiképpen összefügg a N. *csandër* 'hamis, gonosz' (MTsz.); N. *sarha* 1. 'kutyapecér, gyepmester' és → 2. 'alávaló, hitvány; niederträchtig, schundig', 3. 'bolondos, tréfás; närrisch, spaßig' (vö. Kniezsa i. m. 474); N. *sumák* 'ostoba, tudatlan, ...; dumm, albern, ...' < kaj-horvát *šumák* 'alberner, dummer Mensch' (i. m. 480–1); N. *szirimány* 'unbeholfen; arm' < szerb-horvát *siromah*, *siroma* 'der Arme' (i. m. 505); N. *tirpák* 1. 'nyíregyházi szlovák; Slowake aus Nyíregyháza' → 2. 'blödsinnig'; '...' (vö. i. m. 524); *tréhány* 'lompos, gondatlan, lomha, hanyag, ...; schlampig, nachlässig, träge, ...' < szlovák *trhan* 'toprongyos ember, rongyos ember, ...' (i. m. 533); *vitéz* 1. 'katona; Kriegsmann' és → 2. 'hős, bátor; tapfer, mutig' (l. feljebb és i. m. 560); N. R. *zsobrák* 1. 'koldus; Bettler' és → 2. 'fösvény, zsigori, kapzsi; sehr geizig, karg' (i. m. 580).⁴

Összehasonlításként kikerestem Kniezsa munkájából a szláv melléknévi eredetű magyar melléknéveket:⁵ N. *balava* 'dumm, ...'; *bujá* 1. 'reichlich, üppig', 2. 'wollüstig'; R. *bujna* 'üppig, reichlich'; *debella* mint melléknév: 'plump, dumm'; *deli* 'zierlich, ...'; N. *derzán* 'zornig'; *drága* 1. 'teuer', 2. 'lieb'; *goromba* 'roh, unkundig, grob, ...'; *göndör*, *kondor* 'kraushaarig, lockig'; *iromba* mint melléknév az *otromba*, *goromba* hatására 'grob, roh' (vö. Tolnai, MNy.

⁴ Nem vettük figyelembe azokat a főnév → melléknév szófaji kategória-változókat, amelyeknél Kniezsa elvonásra utal: *izgága* (i. m. 228), *zömök* (i. m. 572–3); mellőztük a népnevek sajátos csoportját is (*bolygár*, *cseh* stb.), s csak utalunk a *csehül áll, németül van* 'nem igaz' (MTsz.), *tótul nevet* 'sír' (uo.) kifejezésekre, amelyek szintén pejoratívak. Mivel Kniezsa a *komá*-t melléknévi szerepben csak a nyelvújító Sándor István Toldalékából idézi, ezt is elhagytuk.

⁵ Valamennyi az I. kötet 1. részében van, ábécé rendben.

XII, 27, 340, GOMBOCZ, Jelentéstan 100); R. *kór* 'krank'; N. *kosztros* 'strup-pig'; N. *kuli* melléknévként 'langohrig'; N. *kusza* 'stumpfschwänzig'; N. *lakoma* 'genäschig, gefräßig'; N. *mazna* melléknévi funkcióban 'schmächtig, ...'; *néma* 'stumm'; *paraszt* mint melléknév: 'durva, faragatlan, goromba' és régen 'einfach, rechtgeschaffen', 'unverziert', 'zahm', 'mager' stb.; *parázna* 'eheb-recherisch, buhlerisch' és 'unzüchtig, ...'; N. *prásiva* 'unsittlich'; *prosztó* 'dumm ...'; *puszta* 'öde, wüst ...'; N. 1. *ragyiva* 1. 'verfallen, ...'; 2. 'charak-terlos, ...'; N. 2. *ragyiva* 1. 'fleißig, ...', 2. 'hübsch, ...'; *ritka* 'selten, karg, dünn (nicht dicht)'; *róna* melléknévi szerepében 'sík'; *suta* 'linkisch, unge-schickt, ...'; *szabad* 'frei'; *szapora* 'termékeny, ...'; *szent* 'heilig'; *tiszta* 'rein, ...'; *tompa* 'életlen', régen: 'ostoba'; N. *tyora* 'blind'. E csoportban mintegy tíz nem pejoratív melléknévvvel szemben körülbelül húsz pejoratív van, míg feljebb vagy negyven főnévi eredetű (szintén szláv etimonú) melléknevünk között csak hat-hét olyannal találkoztunk, amelynek nincsen hátrányos tulaj-donságra vonatkozó értelme. Ez az arány figyelemre méltó akkor is, ha több esetben a főnév → melléknév szófajváltásnak az oka esetleg nem függ össze a pejoratív értelemmel.

4. A latin melléknevek ből származó magyar melléknevek körében sem egészen jelentéktelen a közömbös vagy jó értelműek aránya:⁶ *ágilis* (FLUDOROVITS i. m. 27, 40) mint mn.: 'mozgékony, tevékeny', *akkurátus*, *brutális*, *drabális*, *dupla*, *finom*, *kurta*, *laikus* (i. m. 37), *szimpla*, *torva* 'wild, finster'; *turpis* (minderről: i. m. 36). FLUDOROVITS JOLÁN latin jövevényszavaink közül két olyat említ, amely a magyarban került át a főnevek közül a melléknevek sorába: *mulya* 1. 'öszvér', 2. 'tölpel, tölpelhaft' < lat. *mula* 'weibl. Maultier';⁷ *kaján* < egyh. lat. *Cain* (i. m. 35–6; a *kaján*-ra l. feljebb). Dolgo-zatában azonban találunk még négy olyan szót, amely átment ezen a kategória-váltáson: lat. *bestia* > *bestye* (vö. i. m. 6, 18, 43) és *beste* az ÉSz. szerint mint melléknév: 'gonosz, bitang, gyalázatos'; egyh. lat. *gehenna* > *gyéhenna* (vö. i. m. 22, 33, 38, 43) 1. 'pokol', 2. 'rossz, gonosz (ember, állat)' (MTsz.), továbbá 'ügyetlen és buta; szilaj, vad; ...' (ÚMTsz.). Alighanem ide tartozik a Bihar megyéből ismert *bazsalikus* 'kötekedő' is, ui. a középkori lat. *basiliscus* > m. *bazsilikus* főnévnek (vö. FLUDOROVITS i. m. 43) van a népnelvben *bazsilikus* változata is (vö. EtSz.); embernek kígyófajta-hoz való hasonlítása nem egyedül álló jelenség, hiszen már Pázmány szájából halljuk, hogy *Áspisok* a harag-tartók (NySz.), és az undok *vipera*-fajok bibliai reminiscenciáját ismerjük Berzsenyi ódájából is. Valószínűleg a lat. *aspis* > *áspis* (vö. FLUDOROVITS i. m. 27) főnévből származik a Csík megyei *sáspis* 'gonosz, nyelves' (ÚMTsz.; vö.: Te *sáspis* teremtés: MTsz., s. v. *áspis*).

5. Hogy ilyen „hipertrófiás” a főnévi eredetű mel-léknévi szókincsnek a hátrányos (főleg emberi) tulajdonságokra vonat-kozó része, annak okát nem szabad pusztán a jelölés-objektív szükségletében keresnünk, hanem sajátos lélektani indítékokra is kell gondolnunk. Ilyenek például az indulat kiélése, az ún. lereagálás, az ellenfélnek mintegy szavakkal való megsemmisítése, p. o. a rongy-

⁶ Latin jövevényszavaink teljes földolgozását még nélkülöznünk kell; bizonyára nem követünk el módszerbeli hibát, ha vizsgálódásunkban FLUDOROVITS JOLÁN össze-foglalásának adataira támaszkodunk (A magyar nyelv latin jövevényszavai. [MNYKk. I, 12. e.] Budapest, 1937).

⁷ KNIEZSA szerint a *mulya* latin eredetű ugyan, de lehetséges, hogy más nyelv közvetítésével vettük át (SzlJsz. I, 696).

gyal való azonosítása; ez utóbbi az embernek nem egyszer megnyilvánuló mágikus magatartására emlékeztet.⁸

6. E főnévi eredetű, pejoratív értelmű melléknéveknek mintegy szimmetrikus ellentétei bizonyos melléknévi eredetű főnevek, amelyek az ún. ominózus eufemizmusnak köszönik létüket (ez utóbbiakat illetően: ZLINSZKY: MNy. XXIII, 107). A vogul — mint ismeretes — a farkast és a szarvast csak leplezett kifejezésekkel emlegeti (MUNKÁCSI, VNGy. II, 0318, ZLINSZKY i. h., uő., Az eufémizmus. Bp., 1931. 20). „Nem véletlen” — írja ZLINSZKY —, „hogy e két állat nevét a magyar is csak jelzővel⁹ mondja, ú. n. tapadással, mint szarvas és farkas állatot” (Az eufémizmus. 20—1). Talán ide tartozik az is, hogy egy obdorszki bálványnak a neve POLJAKOV szerint *Juxli mü ngvi Sgrni*, vagyis 'Fátlan vidéki fehér Aranyos' (idézi MUNKÁCSI, VNGy. II, 0212). Érdekes a róka észti, ill. finn eufemisztikus neve: *punane* és *lepp* 'der Rote', ill. *punainen* 'der Rote' (R. E. NIRVI: Die Erscheinung des Tabu als wortgeschichtlicher Faktor. Studia Fennica V, 60). A német *Bär*, az angol *bear* előzménye eredetileg a m. 'barna' (i. h., KLUGE—MITZKA, DETWb.¹⁸ 50—1, vö. POKORNY: IdgEtWb. I, 136—7). A kígyó eufemisztikus neve a litvánban *žaltys*, vagyis 'zöld' (A. MEILLET: Quelques hypothèses sur des interdictions de vocabulaire dans les langues indo-européennes. [A szerző Linguistique historique et linguistique générale c. gyűjteményes munkája második kiadásának I. kötetében. Paris, 1926.] 287). A medvét a szlávok sem merték igazi nevén nevezni, és medvédnek mondták; ez tkp.-a. m. 'mézevő' (vö. MEILLET i. m. 283—4, VASMER, REtWb. II, 110, KNIEZSA, SzJsz. I, 333, vö. ZLINSZKY i. h.). Az *ördög*, a *boszorkány* és a *lúdérc* nevének kiejtése is néha tilalmas dolog; HEGEDŰS LAJOSNAK gyakran feltűnt, hogy e gonosz lényeket inkább „általánosító szóval jelölik [...] : gonosz, rossz, nem tiszta” (Nyr. LXXX, 108, Orbis VII. 89). A németben nem egyszer *der Schwarze*, *der Böse* helyettesíti az *ördög* nevét (ZLINSZKY i. h.), a mariban pedig a 'szükségtelen' (tkp. 'nem kellő, nem óhajtott') jelentésű *kültama:s* (ERDŐDI: Nyelvi tabu a mariban. NyK. LX, 31).

Lehetséges, hogy ilyen eufemisztikus szó a népnyelvi *apró* is, amely 'himlő' (Balaton melléke, Székelyföld, Hétfalu: MTsz.) és 'kanyaró' (Göcsej, Kemenesalja: MTsz.) jelentésben ismeretes; érdekes kifejezés a 'hólyagos himlő' értelmű *nagy apró* (Székelyföld: MTsz.), továbbá a *küs* vagy *kicsid apró* 'vörös himlő, kanyaró' (Székelyföld: MTsz.). Ez az elnevezési mód különben az orbáncnak német eufemisztikus nevére, a *Rotschönre* emlékeztet (vö. FR. KAINZ, Psychologie der Sprache. I, 253). Manapság is gyakori, hogy veszedelmes betegséget csak körülírva, mintegy óvatosan emlegetnek.¹⁰

A fenti példákban a kerülendő — általában — konkrét főneveket a b s z t r a k t a b s z a v a k, illetőleg kifejezések helyettesítik:¹¹ így a jelzett fogalomhoz fűződő kép tudatunkban is elmosódottabban jelenik

⁸ Az indulatnak szavakban való levezetéséről: HERMANN IMRE, A pszichoanalízis mint módszer. Bp., é. n. 25 kk. és FR. KAINZ, Psychologie der Sprache. I. Stuttgart, 1941 (Sachverzeichnis, s. v. Entladung).

⁹ Illetőleg melléknévvél. V. O. A.

¹⁰ Ezzel szemben szitkozódásokban, átkozódásokban nagyon is nevén nevezik a betegséget.

¹¹ Az ominózus eufemizmus eseteiben ZLINSZKY példái között egy sincs, ahol melléknévet főnév helyettesítene, de annál több példában találkozunk a fordítottal. Ismeretes, hogy az ominózus eufemizmusnak számos más eljárása is van.

meg, s az ominózus dolog jelentkezésének „veszélye” is kisebb. (Azt talán fölösleges hangsúlyoznunk, hogy a melléknév általában absztraktabb, mint a főnév, s hogy a *mászó állat*¹² típusú eufemisztikus kifejezések is elvontabbak a *kigyó*-nál; ez utóbbiakra az irodalomban számos példa.)

7. E két csoportnak, a pejoratív jelentésű főnévi eredetű mellékneveknek és az ominózus eufemizmus melléknévi eredetű főneveinek a szembeállítását alighanem két emberi magatartást tükröz: egy támadót, indulatainkat kiélőt és egy óvatosat, félénket, meghúzódot.

VÉRTES O. ANDRÁS

¹² Irtisi osztják *varje vöje* (vö. SOLYMOSY: MNy. XXIII, 91). Ezekben tehát jelzős szerkezettel van dolgunk: melléknév (vagy melléknévi igenév) + általános jelentésű főnév. — További érvelésünk helyett I. WILHELM HAVERSnek *Neuere Literatur zum Sprachtabu* (Wien, 1946) c. művében a *Flucht in die Allgemeinheit* c. fejezetet (158—84); ennek b) pontja bizonyos — tabuszavakat helyettesítő — jelzőkről emlékezik meg BONFANTE nyomán (162); I. továbbá HAVERS idézett munkáját bizonyos mellékneveknek eufemisztikus szerepéről (60, 100—1 stb.).